
АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЦИВІЛЬНОГО ТА ТРУДОВОГО ПРАВА

М. В. ВЕНЕЦЬКА,
кандидат юридичних наук

ПРОБЛЕМИ УДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ НЕДЕРЖАВНИХ ПЕНСІЙНИХ ФОНДІВ

Розглядаються питання удосконалення правового регулювання діяльності недержавних пенсійних фондів і правової природи пенсійних контрактів.

Ключові слова: недержавні пенсійні фонди, пенсійне забезпечення, фінансові послуги, пенсійні контракти, договори.

Рассматриваются вопросы совершенствования правового регулирования деятельности негосударственных пенсионных фондов и правовой природы пенсионных контрактов.

Ключевые слова: негосударственные пенсионные фонды, пенсионное обеспечение, финансовые услуги, пенсионные контракты, договоры.

The issues of improving the legal regulation of private pension funds and the legal nature of pension contracts.

Key words: non-governmental (private) pension funds, pensions, financial services, pension contracts, contracts.

Недержавні пенсійні фонди (НПФ) у країнах розвиненої економіки займають чільне місце як учасники ринку фінансових послуг і є визнаними інституційними портфельними інвесторами на фондовому ринку. Не менш важливою є їх соціальна функція, оскільки діяльність НПФ спрямована на надання можливості громадянам протягом працездатного періоду життя здійснювати накопичення коштів з метою забезпечення гідного рівня споживання у старості, у випадку непрацездатності чи інвалідності.

Рівень пенсійного забезпечення населення є важливим показником економічного та соціального стану розвитку країни. У більшості розвинених країн світу пенсійне забезпечення здійснюється на трьох рівнях: через системи державного пенсійного забезпечення (у межах державного пенсійного страхування), через пенсійні системи підприємств-роботодавців, що створюють корпоративні пенсійні фонди, і через індивідуальні накопичення у незалежних пенсійних фондах, страхових компаніях та інших фінансових організаціях.

Недержавні пенсійні фонди, як і інші інститути колективного інвестування (інвестиційні фонди, страхові компанії та інші фінансові установи, які займаються накопиченням капіталу), можуть відігравати визначну роль в розвитку фінансового ринку та підвищенні рівня життя осіб пенсійного віку. В країнах з розвинутою економікою інститути колективного інвестування виконують важливі функції, спрямовані на: створення пулів капіталу для інвестування в боргові та пайові фінансові інструменти, що сприяє економічному зростанню і створенню нових робочих місць; залучення інвесторів до ринку, що дозволяє їм диверсифікувати ризик і надає можливість використовувати переваги професійного управління активами; підвищення ефективності ринку завдяки можливості отримувати від емітентів детальну інформацію при невеликих витратах на її отримання; виконання важливої ролі в корпоративному управлінні – контролю, а в окремих випадках – і заміна керівництва акціонерних товариств та проведення політики, що спрямованої на ефективне управління підприємствами.

За найширшим класифікаційним критерієм – принципами інвестиційної політики НПФ – у світі розрізняють дві великі системи пенсійних фондів: закриті та відкриті пенсійні фонди. Головна їх відмінність полягає в тому, що закриті пенсійні фонди здійснюють пенсійні програми і схеми, розраховані на обмежене коло учасників – як правило, або за професійними ознаками, або за ознаками приналежності до певної компанії (корпорації) тощо. На відміну від закритих пенсійних фондів, відкриті фонди можуть залучати до участі в них не обмежене ніяким чином коло учасників. Розрізняють також пенсійні фонди, що залучені до участі у державних пенсійних системах (зазвичай – відкриті фонди), і такі, що не беруть участі у державних системах пенсійного забезпечення.

Світовій практиці найбільш відомі дві системи планів недержавного пенсійного забезпечення – пенсійний план із фіксованими розмірами виплат і пенсійний план із фіксованими розмірами внесків (з певними варіаціями). Фонди з планами фіксованих пенсійних виплат можуть бути як професійними, так і корпоративними. Відповідно до такого плану роботодавець зобов'язується виплачувати своїм працівникам наперед визначену пенсію, яка залежить зазвичай від розміру останньої заробітної плати і трудового стажу роботи на підприємстві. Розмір пенсії може бути визначений або фіксованою сумою, або певним відсотком від останньої заробітної плати, помноженим на кількість років. Виплати можуть також індексуватися відповідно до індексу вартості життя, що зменшує ризик падіння їх купівельної спроможності. Істотною вадою пенсійних схем цього типу є те, що у разі зміни місця роботи працівник може втратити свої пенсійні права. При цьому, однак, основний ризик таких виплат має нести сам пенсійний фонд. Починаючи з 80-х років минулого століття значна частина традиційних пенсійних планів із фіксованими виплатами була трансформована у накопичувальні плани з фіксованими розмірами внесків. У рамках пенсійного плану з фіксованими розмірами внесків роботодавці зобов'язуються відраховувати визначені суми до пенсійного фонду від імені працівника на його особистий рахунок і виплачувати після досягнен-

ня пенсійного віку виплати, розмір яких залежить від накопиченої суми та ефективності інвестицій фонду. Як правило, у фондах такого типу дозволяються додаткові внески з боку самих працівників. Пенсійний фонд із фіксованими внесками фактично є накопичувальним фондом. Кошти, накопичені у фонді, належать працівникові навіть у разі його звільнення і можуть бути переміщені в інший фонд. Оскільки в даному випадку не встановлюється визначеного розміру пенсійних виплат, інвестиційні ризики лягають на самих вкладників фондів.

Старіння населення, постійна тенденція до зростання числа осіб пенсійного віку, що спостерігається в Україні як і в інших у промислово розвинених країнах, накладає на державу значне соціальне й фінансове навантаження і є причиною підвищеної уваги до розвитку недержавних пенсійних фондів у нашій країні.

До моменту прийняття 9 липня 2003 р. Закону України «Про недержавне пенсійне забезпечення» (надалі – Закон про НПФ, Закон) на досить непевній законодавчій основі вже було створено близько 100 НПФ, однак реально працюючими з них була щонайбільше п'ята частина, більшість з яких була замкнена на конкретні трудові колективи, і лише кілька фондів були проголошені відкритими. За відсутності законодавства більшість із цих фондів так і не розпочала роботу. Ці недержавні пенсійні фонди були добровільними утвореннями і працювали без будь-якого законодавчого регулювання та державного нагляду. Ці фонди були створені у формі акціонерних товариств (відкритих чи закритих), товариств з обмеженою відповідальністю або товариств з додатковою відповідальністю, не мали ні керуючих компаній, ні зберігачів, у них не були затверджені інвестиційні декларації та правила діяльності. Активи цих фондів не були відокремлені від активів засновників. Більшість із них інвестували кошти у банківські депозити, хоча дехто вкладав кошти в нерухомість або екзотичні інструменти.

У загальному вигляді система пенсійного забезпечення громадян України, що склалась унаслідок її реформування, тепер має три рівні:

- 1) перший рівень – солідарна система, що формується з нарахувань на фонд оплати праці;
- 2) другий рівень – накопичувальна система, що формується з утримань із доходів найманих працівників;
- 3) третій рівень – система недержавного пенсійного забезпечення.

Система недержавного пенсійного забезпечення є складовою частиною системи накопичувального пенсійного забезпечення, яка ґрунтується на засадах добровільної участі фізичних та юридичних осіб, крім випадків, передбачених законами, у формуванні пенсійних накопичень з метою отримання учасниками недержавного пенсійного забезпечення додаткових до загальнообов'язкового державного пенсійного страхування пенсійних виплат.

Недержавне пенсійне забезпечення у нашій країні відповідно до п. 3 ст. 2 Закону України «Про недержавне пенсійне забезпечення» здійснюють:

– недержавні пенсійні фонди – шляхом укладення пенсійних контрактів між адміністраторами пенсійних фондів і вкладниками таких фондів;

– страхові організації – шляхом укладення договорів страхування довічної пенсії, страхування ризику настання інвалідності або смерті учасника фонду;
– банківські установи – шляхом укладення договорів про відкриття пенсійних депозитних рахунків для накопичення пенсійних заощаджень у межах суми, визначеної для відшкодування внесків Фондом гарантування внесків фізичних осіб.

На сьогоднішній день ринок недержавного пенсійного забезпечення в Україні є одним з найдинамічніших серед ринків небанківських фінансових послуг, про що свідчить стрімке зростання не лише активів недержавних пенсійних фондів, а й число їх учасників, а також обсяги пенсійних внесків і виплат. На даний момент в Україні створюються і розвиваються недержавне пенсійне забезпечення в системі Міністерства освіти та науки України, Національного банку України, у вугільній промисловості, в галузі транспорту, у тому числі залізничного транспорту, в галузі енергетики тощо. Учасниками недержавних пенсійних фондів є не лише державні, і й приватні підприємства. Переважними напрямками інвестування пенсійних активів залишаються депозити в банках (55,6 % інвестованих активів), акції (16,2 %) та облігації (20,4 %) підприємств, які є резидентами України. Такі інструменти, як державні цінні папери, цінні папери місцевих рад як основний інструмент вкладення пенсійних коштів, не мають широкого попиту серед компаній-управителів у зв'язку з низьким рівнем їх доходності.

Законом про НПФ передбачена можливість створення пенсійних фондів трьох видів, а саме: відкритий пенсійний фонд, корпоративний пенсійний фонд, професійний пенсійний фонд, кожний з яких має певні особливості стосовно складу засновників та учасників.

Так, засновниками відкритого пенсійного фонду можуть бути будь-які одна чи кілька юридичних осіб, а учасниками – громадяни України, іноземці та особи без громадянства, незалежно від місця та характеру їх роботи; засновниками корпоративного пенсійного фонду – лише юридична особа-роботодавець чи кілька юридичних осіб-роботодавців, до яких можуть приєднуватися роботодавці-платники, а учасниками – виключно громадяни, які перебувають у трудових відносинах із засновниками або роботодавцями-платниками фонду; професійний пенсійний фонд може бути заснований об'єднанням юридичних осіб-роботодавців, фізичних осіб, включаючи профспілки або фізичних осіб, пов'язаних за родом професійної діяльності, а учасниками – виключно громадяни, пов'язані за родом професійної діяльності, визначеної статутом фонду. При цьому Законом дозволяється приєднання і злиття декількох пенсійних фондів однакового виду та забороняється проводити реорганізацію будь-яких пенсійних фондів шляхом поділу чи виділення, а також приєднання, злиття пенсійних фондів різних видів.

Аналіз економічної ситуації в Україні та фінансових можливостей працездатного населення дає підстави для висновку про те, що на перших етапах проведення пенсійної реформи найпоширенішими будуть корпоративні та професійні пенсійні фонди. Відкриті пенсійні фонди, які мають більше ознак відкритих інвестиційних фондів, очевидно, потребують більше часу для завою-

вання довіри населення; крім того, безумовною необхідністю для розвитку таких видів НПФ є розвинений і ефективно функціонуючий фондовий ринок. При цьому можна також припустити, що для державного сектору економіки прийнятнішими виявляться професійні пенсійні фонди, а для приватних підприємств – корпоративні недержавні пенсійні фонди. Хоча на даному етапі приватні власники ще недостатньо усвідомлюють переваги участі у НПФ, така участь приватних підприємств у недержавному пенсійному забезпеченні видається досить привабливою. Окрім досить істотних податкових пільг на пенсійні внески як для роботодавців, так і працівників, участь у НПФ сприяє підвищенню на підприємствах кадрового потенціалу, закріпленню кваліфікованої робочої сили, дозволяє здійснювати гнучку кадрову політику – через додаткові матеріальні стимули без витрачання значних коштів на інші соціальні програми. Крім того, враховуючи положення законодавства стосовно права інвестувати активи пенсійного фонду в розмірі 5 % загальної вартості у власні цінні папери, а протягом перших п'яти років – в розмірі 10 %, при створенні пенсійного фонду групою дружніх компаній існує можливість інвестування значної частини активів фонду у розвиток власного виробництва засновників НПФ.

Основний принцип побудови діяльності недержавних пенсійних фондів, визнаний світовою практикою і законодавством, полягає в розподілі повноважень та функцій з управління і контролю, зберігання активів НПФ і торгівлі ними. Управління пенсійним фондом має забезпечити належний рівень контролю з метою забезпечення діяльності уповноважених осіб в інтересах учасників фонду. Такий контроль включає: регулярну звітність з метою оцінки діяльності осіб, залучених до управління активами НПФ; обґрунтовану винагороду таким особам, що, як правило, визначається у відсотках від вартості залучених активів з метою стимулювання їх добросовісної поведінки; ідентифікацію, моніторинг і врегулювання конфліктів інтересів у разі їх виникнення; запобігання неправомірному використанню інсайдерської інформації. Важливим принципом регулювання діяльності суб'єктів недержавного пенсійного забезпечення, окрім розподілу повноважень і взаємного контролю, є встановлення законодавством певних обмежень щодо власне їх правового статусу, фінансово-господарської діяльності, компетенції та звітності.

Суб'єктами, задіяними у функціонуванні фонду, є адміністратор недержавного пенсійного фонду, особа, що здійснює управління активами пенсійного фонду (зазвичай, компанія з управління активами), зберігач пенсійного фонду і торговець цінними паперами.

Після завершення дій, пов'язаних з реєстрацією пенсійного фонду, та укладання договорів з особами, залученими до управління фондом, НПФ отримує право здійснювати основну статутну діяльність – укладати пенсійні контракти з вкладниками та учасниками фонду і отримувати пенсійні внески на рахунок пенсійного фонду.

Учасником фонду є фізична особа, на користь якої сплачуються пенсійні внески до недержавного пенсійного фонду і яка має право або набуває право на одержання пенсійних виплат з такого фонду. Учасниками фонду можуть бути громадяни України, іноземці та особи без громадянства. Фізична особа може

бути учасником кількох пенсійних фондів за власним вибором. Пенсійні виплати можуть здійснюватися учасникові фонду або його спадкоємцю.

Вкладником фонду є особа, яка сплачує пенсійні внески на користь учасника фонду шляхом перерахування коштів до недержавного пенсійного фонду відповідно до умов пенсійного контракту. Вкладником фонду може бути сам учасник фонду, подружжя, діти, батьки, роботодавець учасника фонду або професійне об'єднання, членом якого є учасник фонду. У будь-якому пенсійному фонді його учасники можуть бути одночасно і вкладниками такого фонду. Учасники відкритого пенсійного фонду мають право залишатися його учасниками і в разі припинення здійснення пенсійних внесків на їх користь.

Відповідно до ст. 55 Закону про НПФ пенсійним контрактом визнається договір між пенсійним фондом та його вкладником, який укладається від імені пенсійного фонду його адміністратором та згідно з яким здійснюється недержавне пенсійне забезпечення учасника або декількох учасників фонду за рахунок пенсійних внесків такого вкладника. Пенсійний контракт, окрім інших істотних умов, обов'язково має містити: посилання на обрану вкладником фонду пенсійну схему; строк дії пенсійного контракту, умови його зміни та розірвання; порядок розрахунків між пенсійним фондом та учасником фонду у разі дострокового розірвання пенсійного контракту або ліквідації пенсійного фонду; права, обов'язки, відповідальність сторін та порядок розв'язання спорів; розмір пенсійних внесків та умови його зміни. Пенсійний контракт має відповідати положенням статуту пенсійного фонду і обов'язково містити застереження про те, що держава не несе відповідальності за зобов'язаннями пенсійного фонду (ст. 56 Закону).

Статтею 57 Закону визначено зобов'язання сторін за пенсійним контрактом. Так, адміністратор зобов'язується від імені пенсійного фонду:

- здійснювати недержавне пенсійне забезпечення учасника фонду на умовах, визначених законодавством, пенсійною схемою та пенсійним контрактом;
- забезпечувати ведення персоніфікованого обліку учасників фонду;
- надавати учасникові фонду інформацію про стан його індивідуального пенсійного рахунку;
- забезпечувати відшкодування у встановленому законом порядку учасникам фонду збитків, завданих унаслідок порушення законодавства та умов пенсійного контракту;
- дотримувати і забезпечувати дотримання законних інтересів вкладників та учасників пенсійного фонду, не розголошувати інформацію про умови пенсійного контракту і розмір пенсійних коштів, які належать учасникові фонду, крім випадків, передбачених законом;
- виконувати і забезпечувати виконання інших обов'язків, визначених пенсійним контрактом, Законом та іншими нормативно-правовими актами з питань недержавного пенсійного забезпечення.

Вкладник фонду за пенсійним контрактом зобов'язується: сплачувати на користь учасника фонду пенсійні внески у порядку, встановленому законодавством, пенсійною схемою та пенсійним контрактом; відшкодовувати пенсійному фонду збитки, завдані внаслідок порушення вкладником фонду умов зако-

нодавства, пенсійної схеми та пенсійного контракту; виконувати інші умови, визначені пенсійним контрактом.

Кожний вкладник фонду може укласти один або кілька пенсійних контрактів з адміністратором одного чи кількох пенсійних фондів на користь їх учасників. Вкладник, який є учасником фонду, має право вимагати зміни його умов або розірвати укладений контракт в односторонньому порядку. Однак у разі розірвання пенсійного контракту такий вкладник зобов'язаний укласти новий пенсійний контракт з іншим НПФ або договір із страховою організацією чи відкрити у банку пенсійний депозитний рахунок. Пенсійний контракт набуває чинності з моменту його підписання вкладником фонду та адміністратором і припиняє дію при настанні умов, визначених статтею 58 Закону.

Цікавим і, на наш погляд, досить проблематичним є питання правової природи пенсійного контракту і навіть його галузевої приналежності, – зокрема, чи є він суто цивільно-правовим договором, чи більшою мірою пов'язаним з трудовим правом або правом соціального забезпечення. Очевидно, що даний договір виходить за межі трудових відносин, хоча і пов'язаний з ними дуже тісно; виходить він і за межі здійснення державою соціальних функцій з пенсійного забезпечення, оскільки укладається з недержавним пенсійним фондом. Тож слід визнати цивільно-правову природу даного договору, оскільки він укладається між двома незалежними і самостійними суб'єктами майнових відносин і за змістом ст. 1 Цивільного кодексу України такі майнові відносини засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників. Наступним виникає питання щодо того, чи може бути пенсійний контракт віднесений до зазначених цивільно-правових договорів. Пенсійний контракт, безумовно має ознаки договору приєднання – однак не можна твердити, що це є приєднання до договору адміністратора НПФ із самим фондом. Пенсійним контракт має певні ознаки публічного договору, оскільки вкладник може обирати пенсійні схеми з числа схем, визначених самим фондом. Отже, видається, що найближчим до пенсійних контрактів за певними класифікаційними ознаками є договір управління майном (надання послуг з управління пенсійними коштами). Водночас такий договір укладає сам НПФ з адміністратором фонду. Тоді слід поставити питання щодо статусу вкладника НПФ, який укладає пенсійний контракт, та учасника НПФ, який має право на пенсійні виплати. Оскільки у даному випадку відносини вкладника з НПФ не можна тлумачити ні як членські, ні як корпоративні, ні як відносини учасників спільної діяльності, оскільки договори укладаються не між вкладниками фонду, а між вкладниками та фондом в особі його адміністратора, можна говорити про відносини НПФ з вкладниками та учасниками як зі споживачами певних фінансових послуг. Дані послуги охоплюють залучення інвестованих вкладниками коштів, облік, управління та розпорядження ними з метою примноження і здійснення наступних виплат. Таким чином, на наш погляд, даний договір можна віднести до договорів управління майном, хоча договір управління майном, урегульований Цивільним кодексом України (глава 70) і містить дещо інші засади здійснення розпорядження переданим в управління майном.

Підтвердженням сказаного є те, що інформація про суму накопичених пенсійних коштів, належних кожному учасникові фонду, відображається на індивідуальному пенсійному рахунку учасника фонду, який ведеться в системі персоніфікованого обліку. Статтею 25 Закону передбачено ведення персоніфікованого обліку учасників недержавних пенсійних фондів, яке забезпечується адміністратором і передбачає ведення індивідуальних пенсійних рахунків учасників фонду, які адміністратор НПФ зобов'язаний відкрити протягом трьох робочих днів після укладення пенсійного контракту. У системі персоніфікованого обліку індивідуальний пенсійний рахунок відкривається кожному учасникові пенсійного фонду. Індивідуальний пенсійний рахунок учасника фонду повинен мати субрахунки для обліку пенсійних внесків на користь учасника фонду (окремо для кожного вкладника фонду), обліку розподіленого інвестиційного прибутку (збитку) фонду та обліку здійснених пенсійних виплат. Система персоніфікованого обліку учасників фонду повинна містити інформацію щодо кожного учасника фонду, вкладників фонду, які здійснюють внески на користь учасника фонду, інформацію про пенсійну схему, про здійснення пенсійних внесків, про участь у розподілі інвестиційного прибутку (збитку), про пенсійні виплати. Інформація по індивідуальному пенсійному рахунку учасника фонду зберігається в адміністратора протягом строку дії відповідного пенсійного контракту і, якщо було укладено договір про виплату пенсії на визначений строк, протягом строку дії такого договору, а після припинення правовідносин між учасником (вкладником) фонду та пенсійним фондом – протягом десяти років, якщо інше не передбачене законодавством.

Законом про НПФ визначено, що «...накопичені пенсійні кошти в сумі розміру пенсійних внесків, що сплачені на користь учасника фонду, та розподіленого на його користь прибутку (збитку) пенсійного фонду, є власністю такого учасника, якою він розпоряджається згідно із Законом» (ч. 3 ст. 7). На наш погляд, зазначена норма не повною мірою відповідає основним засадам цивільного права, особливо, з огляду на положення законодавства стосовно права власності юридичної особи на належне їй майно. Безумовно, накопичені фізичною особою пенсійні кошти входять до складу його майна, однак не як річ, а як майнове право, і належать останній не на праві власності, а на зобов'язальному праві вимоги. Видається доцільним внести відповідні уточнення у зазначену статтю Закону.

Практика перших років діяльності НПФ в Україні свідчить, що на цьому першому етапі їх діяльності, інвестиції пенсійних фондів здебільшого розміщувались у менш ризиковані фінансові інструменти, якими є державні цінні папери, корпоративні облігації та депозитні вклади банків, що обумовлено їх більшою надійністю, ліквідністю та доходністю, а також недостатньою розвиненістю українського фондового ринку. Однак ці перші роки не є цілком показовими, оскільки і пенсійні виплати нині становлять невеликий відсоток виплат НПФ. Наразі більшу частину виплат НПФ становить саме утримання НПФ та оплати послуг осіб, що залучені до здійснення його діяльності. Ефективність роботи НПФ можна буде оцінити лише через певний проміжок часу – щонайменше через 5–10 років, коли пенсійні виплати мають зрости у відсот-

ковому виразі. Основний же висновок має полягати в тому, що протягом цього першого, дещо пільгового періоду діяльності НПФ, основним завданням їх діяльності має бути завоювання довіри громадян, що сприятиме залученню до системи недержавного пенсійного забезпечення широких верств населення та роботодавців. Цей же час є необхідним і для органів державного управління і контролю для відпрацювання ефективних методів і принципів моніторингу та контролю діяльності недержавних пенсійних фондів та запобігання фінансовим зловживанням. Безумовно, фінансова криза, що охопила Україну разом з іншим світом, вплине на розвиток системи недержавного пенсійного забезпечення, однак сформована структура активів НПФ, що дозволяє великою мірою уникнути негативних наслідків фінансової кризи, виважені кроки адміністраторів НПФ та керуючих активами – у разі недопущення значного зменшення активів НПФ – сприятимуть збільшенню довіри населення до таких інститутів і залученню ширшого кола працюючих до участі в них.